Doina BUTIURCA

Digitus / finger: *pattern semantic* şi *pattern conceptual* în frazeologismele cvasispecializate şi de valorizare intelectuală

D.B. – conf. univ. dr., Universitatea „Petru-Maior", Târgu-Mureş. Domenii de competenţă: lingvistică, terminologie, estetica sacralităţii. Ultimele lucrări: coordonator pentru limba română, coautor al Proiectului *Vocabulaire panlatin des pneumopathies professionnelles* (Proiect realizat în cadrul Realiter); coautor şi colaborator la *Dicţionarul de critică şi teorie literară. Valori româneşti şi valori europene ale secolului XX*.

Nu numai istoria proprie a cuvintelor din lexicul unei limbi determină specializarea caracteristicilor denominatorului semantic prototipic şi, în consecinţă, infinita creativitate în limbă, ci şi relaţiile multiple pe care acestea le stabilesc în context sociouman / cultural. În propensiunea spre cunoaşterea şi asumarea lumii, omul a extins clasele de reprezentări ale somaticului la sferele cognitivului mai întâi, iar apoi la dimensiunea lăuntrică a fiinţei sale. Drept exemplu ne pot servi termeni de tipul „manus" sau „phalanx", „angis", cu referent în armata română, respectiv greacă, ce au înregistrat o evoluţie semnificativă în acest sens. Astfel, în perioada Republicii, lat. *manus* desemna „un corp privilegiat de armată, alcătuind o *cohors praetoria*, în slujba directă a unui comandant de rang pretorian" (Enciclopedia, 467). Termenul se menţine şi în alte etape de afirmare a limbajului empiric militar: „...cum manu haudquamquam contemnenda" (Titus Livius), unde *manu* are sensul de forţe militare (...cu forţe militare mari); în „magna manus conducta" (Caesar) – „manus" desemnează „trupă de mercenari". La Suetonius, acelaşi cuvânt avea accepţiunea de „client" – „magna manus clientium" (rom. „...un lung alai de clienţi"). De la „denominatorul" φάλαγξ („os mic care formează scheletul unui deget") limba greacă veche a dezvoltat prin analogie accepţiunea de *falangă* – „formaţie de luptă constituită dintr-o uni-

BDD-A20563 © 2011 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:01:01 UTC)

tate compactă de pedestraşi înarmaţi cu lănci". În Spania franchistă „falangă" (cf. lat. phalanga, angis) avea semnificaţia de „grupare politică şi paramilitară de orientare fascistă". În istoria modernă *falanga* (cf. fr. *phalange*) desemnează „un grup compact şi omogen de persoane care luptă pentru o cauză comună". Doctrina social-utopică a lui Fourier cultivă sensul de „unitate social-economică de bază formată din 1500-2000 de oameni cu pregătire diversă" (DEX). Există situaţii când termeni aparent concurenţi au etimon diferit şi referenţi diferiţi. „Falangă" (s.f.) – cu sensul de „sul de lemn în care erau legaţi condamnaţii bătuţi la tălpi, în regimul feudal" / „pedeapsă aplicată în vechime şi elevilor la şcoală, desfiinţată înainte de 1850; bătaie" – cunoaşte şi forma învechită „falanga", al cărei etimon este ng. φάλαγγας (Lokotsch, 578).

Cercetând din aceeaşi perspectivă referenţială – primordială în limbă – un alt element somatic, lat. *digitus,* observăm că în Imperiul Roman termenul era utilizat ca unitate arhaică de măsură (a şaisprezecea dintr-un picior roman) în structuri de tipul „digitus transversus" (Varro), adică „un lat de deget". În împrejurarea concretă de „a nu se depărta de ceva nici cât un lat de deget", Caesar foloseşte „digitum transversum", valorificând accepţiunea de unitate de măsură a distanţelor: „ab aliqua re non digitum transversum discendere". Faptul nu este singular. Unităţile arhaice de măsură s-au dezvoltat într-o strânsă relaţie de interdependenţă cu elementele aparţinând limbajului somatic, înţeles ca „matrice" (cotul, palma, palmacul, piciorul). Existau în vechea Eladă „piciorul antic" şi „piciorul olimpic", tot aşa cum în Egipt era utilizat „cotul egiptean", în Persia şi Babilon – „cotul persan" / „cotul babilonian" etc. Cu toate că în fiecare dintre exemplele menţionate referenţialul diferă diacronic şi diatopic, termenii generaţi de nevoia conceptualizării menţin relaţia cu denominatorul prototipic prin caracteristica „parte dintr-un întreg", semnificaţie ce conferă o subtilă coerenţă sistemică, translingvistică şi transtemporală fiecăreia dintre seriile semantico-lexicale luate în considerare.

Dimensiunea simbolică a ştiinţelor matematice utilizează un *pattern conceptual* condescendent aceluiaşi model somatic. Legătura dintre cifre şi limbajul mâinii fiind una logică, numărul 1 era notat ca o linie verticală (I) – reprezentarea simplificată a unui deget –, simbolism ce trăda mecanismul asociativ al gândirii abstracte şi al celei exacte la sumerieni, babilonieni, egipteni, hinduşi, romani etc. Imaginea redundantă a două degete (II) a fost utilizată, la început, pentru a nota cifra 2 de către babilonieni şi egipteni. Aşa cum s-a mai spus, se pare că omului i-a fost destul de greu să treacă „dincolo" de 2 spre a-şi reprezenta numărul trei. A recurs la imaginea primitivă a trei degete (III) – cum o regăsim la romani. De acelaşi simbolism somatic este legată reprezentarea cifrei 6. Semnul utilizat de romani (VI) indică performanţa gândirii lo-

BDD-A20563 © 2011 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:01:01 UTC)

gice: odată terminate degetele de la o mână, se adaugă un deget de la cealaltă mână, două degete (VII) – pentru reprezentarea cifrei 7 sau trei degete (VIII) pentru cifra opt. [Din aceeași perspectivă – a simbolicului – degetul arătător este intim legat de vorbire, pe care o dublează, mai ales în disputele publice. Francezii îl numesc, nu fără tâlc, „maître de la parole". Arătătorul e un deget imperativ și demascator, înzestrat cu atribute supraindividuale, în virtutea faptului că este degetul lui Jupiter].

Nu numai simbolismul, ci și rădăcina sanscrită a cuvintelor care denumesc cifre este atestată într-o arie semantică învecinată cu limbajul mâinii. Cuvântul *cinci* își are originea în sanscr. *„pañca"* (gr. *πέντε*, lat. *quinque*, got. *fimf*) [Th. Simenschy, Gh. Ivănescu, 1981], al cărui sens era acela de „mână", mai precis, „a întinde mâna". Rădăcina cuvântului *șase* se află tot în limba sanscrită – „ṣáṭ" –, desemnând varianta prescurtată a recomandării de a trece la primul deget de la cealaltă mână. Aceeași origine are și cuvântul *zece*, utilizată fiind forma *dáça* (lat. *decem*, got. *taíhun* etc.) [Th. Simenschy, Gh. Ivănescu, 1981], înrudită semantic cu „degete". Încă din indo-europeana primitivă, noțiunea de „număr" este extinsă la aceea de „a număra". Folosim astăzi sistemul de numerație decimal fără să ne gândim că această invenție a avut drept model mulțimea celor zece degete. Ne întrebăm, desigur retoric, ce aspect ar fi avut civilizația noastră, dacă omul ar fi fost înzestrat cu mai mult de cinci degete la o mână sau mai puțin de 10 degete la ambele mâini?

Putem deduce din exemplele analizate că nu doar nivelul etimologic, ci și dimensiunea simbolică (fie și numai parțial) este – într-o etapă arhaică de constituire a diferitor forme de știință / cultură – condescendentă unei „matrici" mai mult sau mai puțin tributare somaticului. În contexte de acest tip funcțiile limbii operează restrictiv, din perspectiva raporturilor dintre enunț și universul exterior (funcția referențială) și, parțial, a relațiilor diacronice dintre mentalitate, limbă, cultură. Formele arhaice ale unităților cognitive (mână / falangă / pas / deget etc.) au dobândit un conținut univoc, monoreferențial într-o primă treaptă a ierarhiei conceptuale, dar nu suficient pentru a reflecta, în sens humboldtian, creativitatea în limbile istorice. Este caracteristica pe care o regăsim în frazeologismele generate de limbajul mâinii, fie acestea cvasispecializate, fie create pe baza unor extinderi semantice / metaforice, care depășesc funcția designativă a limbajului, prin valorificarea „funcției" creatoare.

Frazeologismele cvasispecializate panlatine (și nu numai!), structurate pe analogie, sunt forme lingvistice novatoare; propun modificări conceptuale de o mare mobilitate denotativă, adăugându-și sensuri noi / figurate în numeroase

BDD-A20563 © 2011 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:01:01 UTC)

contexte, legate, în diferite grade, de accepțiunea inițială. În limba franceză, *doigts* (degete) și *pas* simbolizează, după tradiția cvasiarhaică romană, unități de lungime; în limba italiană se folosește termenul *passo,* iar în limba română – *deget, pas, picior, palmă* etc. Denotativ, fr. *doigt* / rom. *deget* este utilizat și ca unitate de măsură a substanței: fr. „un doigt de..." / rom. „un deget de..., puțin, un pic de...", engl. *finger* – din sintagma „finger-breadth" – circulă cu sensul de „lățime de un deget" etc. Expresia „être à deux doigts" este folosită pentru a exprima o distanță foarte mică în spațiu (*„à deux doigts* se dit quelquefois pour exprimer une très-petite distance" – citim în *Dictionnaire de l'Académie française,* vol. I, 570), în variație liberă cu „être à deux pas de quelque chose". Cu aceeași semnificație se utilizează în limba italiană „essere a un passo da" (qc... luogo). Figurativ, „être à deux doigts de faire quelque chose" are sensul de „a fi pe punctul de a face ceva", de a avea un rezultat sau de a fi aproape de un principiu. Cvasiidentică lingvistic și semantic – reflectând același tipar – este sintagma din limba portugheză „estar a dois dedos de" (a fi la două degete de). La baza analogiei stă împrejurarea concretă de a fi foarte aproape de reușită.

Observăm din contextele semnalate că omul intră în relație cu mediul său pe cale empirică, cunoaște empatic, din aproape în aproape. Măsoară cu „instrumente" la îndemână nu numai spațiul fizic, ci, în mod analogic, și universul lăuntric. Performanța gândirii analogice este aplicată *în afara ființei umane* (la spațiu, la obiecte, la unități de lungime, la cantitatea lumii materiale); la nivelul reprezentării, sintagmele circumscriu ideea iminenței, manifestată prin imagini ale „spațiului" care și-au asociat simbolul pretextului somatic.

Frazeologismele de valorizare, create pe baza unor extinderi semantice / metaforice, diferă de prima categorie sub aspect diastratic / diatopic și, nu de puține ori, sub aspectul modelului. Datând (după informațiile oferite de Enciclopedia franceză) din 1665, expresia „Savoir / connaître sur le bout des doigts / du doigt" este utilizată cu sensul de a cunoaște perfect un conținut, a stăpâni un subiect anume, dar și cu acela de a avea o memorie foarte bună. În *Histoire de ma vie,* George Sand scria: „Je savais mon catéchisme sur le bout du doigt dès la première semaine". Spre deosebire de frazeologismele cvasispecializate, al căror model este strict empiric, pragmatic, modelul acestei construcții este eminamente cultural. Îl regăsim în limba latină, unde calitatea materiei / a creației spiritului uman de a fi perfect finisată se exprima prin construcții cu „ad / in unguem": „materiem dolare ad unguem" – „a șlefui lemnul la unghie", adică pefect, „ad unguem carmen castigare" (Horațius) – „a șlefui o poezie la perfecțiune", precum și „ad unguem factus homo" – expresie utilizată de Horațius cu sensul de „om desăvârșit". Vergilius a cultivat prin expresia „in unguem arboribus positis" sensul de „arbori... așezați în ordine perfectă"

BDD-A20563 © 2011 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:01:01 UTC)

(Gheorghe Guțu, 2003). Construcția franceză se individualizează prin faptul de a fi conservat în forma *„bout”* simbolismul prototipic latin. A se compara cu echivalenții din limbile română, spaniolă și din italiana vorbită în Sicilia: rom. „A ști cu ochii închiși”, sp. „Conocer con los ojos cerrados” / în variație liberă cu sp. „Conocer como la palma de la mano”, it. (Sicilia) „Canùsciri ccu l'òcchi chiùsi”, dar și „Conoscere / sapere sulla punta delle dita” etc., unde conceptul este susținut de alte tipuri de reprezentare („ochi” / „palmă”).

Frazeologismele de valorizare intelectuală cu simbol somatic existau „in nuce” în limba latină: „tuos digitos novi” însemna pentru Cicero „știu cât de bine calculezi”; prin „computare digitus” Plinius înțelegea „a număra pe degete”. Această tipologie cuprinde unități relativ omogene, pe care le regăsim în majoritatea limbilor europene. Iată și o altă categorie de exemple: engl. „to have something at the tip of one's fingers” (a ști / a cunoaște ceva la perfecție), fr. „avoir dans les doigts” (a ști ca pe apă), rom. „a avea la degetul mic” (un tip de cunoaștere / o anumită știință). Limba portugheză utilizează „ter dedo para alguma coisa” cu sensul de „a avea capacitate pentru ceva”.

Observăm cum nevoia de a comunica, de a emite informații centrate pe un firesc al evoluției ființei umane este marcată în diferite grade – pe măsură ce omul a dobândit, prin gândire speculativă, conștiința locului său în lume și a devenit capabil să se înalțe în contemplația de sine. Frazeologismele de valorizare sunt structuri care – deși încărcate de o retorică a creativității, de la simboluri la analogii și metaforă – trădează puterea de sugestie a somaticului și/ sau actualitatea modelelor culturale etc. Regăsim în substanța construcțiilor modul nostru de a fi / atitudinea / calitățile intuitive, cognitive, intelectuale etc. Frazeologismele de valorizare, derivate de la tema lat. *digitus* / eng. *finger*, marchează resemantizarea permanentă a somaticului, replierea metaforică – de la nivelul exterior de reprezentare a lumii la nivelul componentei interioare a omului. Aceasta constituie paradigme ale întregului univers uman (de care ne vom ocupa în studiile viitoare). Universalitatea acestei sfere are în vedere – diacronic și diatopic – constanța unui model empiric și / sau cultural, a unui tipar lexico-semantic și posibilitatea de întrepătrundere reciprocă, la nivelul spațiilor lingvistico-geografice și al epocilor istorice. Frazeologismele conțin două dimensiuni unificate prin două universalii ale limbajului: omogenitatea și varietatea. Dacă între culturile înrudite prin limba-mamă există locuri comune, fenomenul se află într-o strânsă relație cu omogenitatea matricială, susținută în subsidiar, de formele unei filozofii implicite. Diferențele trebuie căutate în altă parte: în substratul cultural propriu și / sau în modul diferit, de la un popor la altul, de a percepe lumea. [W. von Humboldt distingea două dimensiuni în structura limbii: „die äussere Sprachform” – forma externă,

BDD-A20563 © 2011 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:01:01 UTC)

materială și sonoră – și „die innere Sprachform" – componenta internă, spirituală, adică „modul particular în care colectivitatea utilizează materialul sonor pentru a reda noțiunile", „modul specific de concepere a lumii de către fiecare popor" (Th. Simenschy, Gh. Ivănescu, 1981, 39)]. Varietatea nu este străină nici de domeniul culturii: „Nicio cultură, remarca M. Izard, nu poate să-și afirme particularitatea fără a dori să-și sublinieze diferența, socotită ireductibilă, în raport cu culturile cu care se află în relație (M. Izard, în *Dicționar de etnologie și antropologie,* 1999, 185). Așa, de exemplu, expresia familiară din limba franceză „les doigts dans le nez" are sensul de „efort foarte ușor", rezultat obținut fără nicio dificultate. Sursele franceze menționează că expresia datează din anul 1912. Enunțul a fost utilizat în contextul curselor de cai. Imaginea jocheului este amuzantă, trădând, prin gestul copilăresc, neglijența, absența spiritului de competiție determinat de împrejurarea unei victorii facile. Este o metaforă vizuală pe care nu o regăsim în echivalentele idiomatice ale altor limbi romanice, dezvoltată în baza unui motiv deosebit de productiv al frazeologiei franceze și cu vechi tradiții culturale. În limba română există un alt tip de reprezentare a victoriei ușor obținute. Echivalentul semantic românesc al expresiei franceze – „e floare la ureche" – poartă amprenta arhaicului autohton, într-o notă ușor spectaculoasă și idilică.

Percepția spațiului obiectiv și subiectiv, determinarea caracteristicilor materiei/substanței au fost raportate analogic – în etapa empirică de cunoaștere a lumii și a omului, de formare a sistemelor simbolice – la limbajul mâinii. Este o determinare mecanică sau una născută din nevoia de reprezentare a omului, pentru care somaticul a constituit prima variabilă de abstractizare în procesul gândirii? Dacă pentru frazeologismele cvasispecializate *mâna* este un *pattern conceptual*, un model de gândire logică și analogică, pentru cea de-a doua categorie somaticul rămâne un *pattern semantic* (A. L. Kroeber), a cărui propensiune o regăsim în varietatea sensurilor contextuale ale valorizării, din limbile indo-europene. O regăsim în subsidiar, într-o filozofie a *formării,* ce oscilează între „entuziasmul" descoperirii lumii și / sau a descoperirii de sine, și într-o fenomenologie a circumstanțelor.

Bibliografie

1. V. Bobancu, C. Iacob, *Dicționar de matematici generale*, Editura Enciclopedică Română, București, 1974.
2. Eugeniu Coșeriu, *Lecții de lingvistică generală*, traducere din spaniolă de Eugenia Bojoga, cuvânt înainte de Mircea Borcilă, Editura ARC, București, 2000.
3. Wilhelm von Humboldt, *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității*, versiune românească, introducere, notă asu-

BDD-A20563 © 2011 Revista „Limba Română"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:01:01 UTC)

pra traducerii, tabel cronologic, bibliografie și indici de Eugen Munteanu, Editura Humanitas, București, 2008.
4. A. L. Kroeber, *Anthropology: Race, Language, Culture, Psychology, Prehistory*, Harcourt, Brace & World, Inc., New York-Burlingame, 1984.
5. T. I. Popescu, *Retrospectiva matematică*, Editura Litera, București, 1980.
6. Th. Simenschy, Gh. Ivănescu, *Gramatica comparată a limbilor indo-europene*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1981.

Surse

1. Gheorghe Guțu, *Dicționar latin-român*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Editura Humanitas, București, 2003.
2. A. Nicolescu, L. P. Teodoreanu, I. Preda, M. Tatos, *Dicționar frazeologic englez-român*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
3. Octavian Tăbăcaru, *Dicționar de expresii idiomatice al limbii engleze*, Editura Niculescu, București, 1999.
4. Iuliu Zanne, *Proverbele românilor*, vol. I-X, Editura Librăriei Socec, coord. Smaranda Vultur / *Dicționar de etnologie și antropologie*, traducere de Radu Răutu *et al*: 1999, Smaranda Vultur și Radu Răutu (coordonatori), Dana Buglea, Mihaela Ioncica, Constantin Jinga, Cătălin Adrian Lazurcă, Ciprian Nicolae Vâlcan, Editura Polirom, Iași, 1895-1912.
5. *** *Grand Larousse encyclopédique* (XX Siècle), Paris, 1960-1964.
6. *** Petit Larousse, *Dictionnaire encyclopédique pour tous*, Librairie Larousse, Paris, 1967; 1970.

BDD-A20563 © 2011 Revista „Limba Română”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.169 (2026-11-07 03:01:01 UTC)